

okretaj interpretativnog zavrtnja (III)

šošana felman

smrtonosnom *greškom* u čitanju. Semantički naboj reči »okret« zapravo kontira moguću rezonancu »jednog napada ludila« kojom tekst kao da se povremeno poigrava. U ključnom trenutku kad guvernanta besno optužuje Floru da *vidi* gospodicu Džesel, a ova to poriče, gđa Grouz, koja kao i devojčica ne vidi ništa, protestuje protiv guvernantine optužbe:

»Kakav jeziv preokret, gospodice! Gde vi to za ime sveta išta vidite?« (pogl. 20, str. 72).

Da li reč »(pre)okret« ovde znači »prekretnicu«, »promenu značenja«, »smanjivanje događaja« ili »napad histerije, »napad nerveze«, »napust«, »delirijum«? A ako ona znači tačku preokreta (promenu značenja), označava li to jednostavnu *preorijentaciju* ili potpunu *dezorijentaciju*, tj. delirično obrtanje i *devijaciju*? Ili pak »(pre)okret« označava ironičnu ilustraciju retoričke sposobnosti teksta da *sam sebe preokrene*, da značenje pretvori u ludilo, da »projektuje drugi mogući slučaj« ili drugi preokret? Bilo kako bilo, metafora »okreta zavrtnja«, upućujući na *okret* — ili izvrtanje — smisla, utanovljava jedan ironičan ekvivalent između upravljanja i devijacije, između smisla i ludila, između interpretacije i tačke preokreta iza koje interpretacija postaje delirijum. Zapravo, guvernanta je sasvim svesna mogućnosti da poludi, da upravo ona poludi, kao rizika koji je neodvojiv od čitanja, kao drugog (pre)okreta — druge strane pojma značenja:

Počeh da motrim na njih sa osećanjem prigušene neizvesnosti, koje se isto tako moglo, ako bi potrajalo suviše dugo, *okrenuti* u nešto slično *ludilu*. Spaslo me je, sad tek uviđam, što se sve to *okrenulo* u nešto sasvim drugo (...) što je bilo zamjenjeno zastrašujućim dokazima. Dokazima, kažem, da — od trenutka kad sam zaista *sagledala* našu situaciju (pogl. 6, str. 28).

»Sagledati« — dohvatiti zavrtnj i pritegnuti ga još jednom da bi se postigla kontrola nad smislom, nad značenjem — na taj način predstavlja sredstvo za očuvanje i osiguranje razumnosti i duševnog zdravlja, gest zaštite pred pretnjom ludila. U stvari, pitanje »sagledavanja« je često povezano sa pitanjem *uravnoteženosti*:

Osetila bih uvek iznova — kako je *moja uravnoteženost zavisila od uspeha moje nesalomljive volje* (...). Mogla sam nastviti jedino (...) gledajući na svoje monstruozno iskušenje kao na probijanje u neobičajenom smeru i, naravno, neprijatnom, ali i pored svega neophodnom (...) kao na tek *još jedan okret zavrtnja* obične ljudske prirode (pogl. 22, str. 80)²⁴.

Izraz »okret zavrtnja« se u tekstu pojavljuje dva puta, u dva potpuno različita konteksta. Otuda pitanje, jesu li, i pored sve razlike, te dve upotrebe ipak međusobno povezane na način koji nam može ponešto otkriti. U kontekstu koji je upravo citiran videli smo da je »okret zavrtnja« direktno povezan sa pitanjem *uravnoteženosti*, balansa, a otuda i sa pitanjem gubitka balansa, gubitka uravnoteženosti, zapravo sa mogućnošću *ludila*, u drugom kontekstu — u Uvodu — izraz »okret zavrtnja« je, s druge strane, upotrebljen u vezi sa pitanjem recepcije priče, uticaja pripovesti na slušaoca (čitaoca), *efekta čitanja* priče. Od jednog konteksta do drugog, od priče do njezinog »okvira«, opet su *čitanje i ludilo* ti koji utiču jedno na drugo i međusobno su suprotstavljeni različitim ponavljanjem izraza »okret zavrtnja«. Ali, ovoga puta, njihov međusobni uticaj takode upliče i *nas* kao čitaoca priče, stavlja i *nas* na isti brod sa guvernantom, pošto upotreba izraza »okret zavrtnja« u Uvodu imenuje »efekat« koji upravo čitava priča *Okreta zavrtnja* ostavlja čitaocu. Daglas na ovaj način predstavlja priču koju namerava da ispriča:

»Potpuno se slažem — što se tiče Grifinovog duha (...) — da to što ga je prvi video dečak, u tako osetljivoj dobi, čitavoj stvari daje poseban prizvuk. Ali nije to jedini slučaj tako zanimljive vrste za koji znam da je u njemu učestvovalo dete. Ako dete *sveemu tome daje još jedan okret zavrtnja*, šta biste onda tek rekli za *dva** deteta?»

»Rekli bismo, naravno,« uzviknu neko, »da mu oni daju *dva okreta*!²⁵ I još, da želimo da nam to ispričate.« (Uvod, str. 1; *Džejmsov kurziv, ostali kurziv moj).

Medutim, na koji način okret zavrtnja koji deca daju efektu čitanja priče upućuje na okret zavrtnja koji guvernanta čini u »običnoj ljudskoj prirodi«? Slično čitaocu priče, dramatičnom unutar okvira uz pomoć slušaoca koji odgovara »dva kruga!«, guvernanta je u suštini i sama *čitalac* uključen u pokušaj interpretacije. Dakle, ono što nam guvernanta govori »okretom zavrtnja obične ljudske prirode« jeste da je taj okret zavrtnja predviden da osigura upravo njezinu *uravnoteženost*. Njena uravnoteženost zaista počiva na snazi njene »nesalomljive volje«, na njejoj sposobnosti da izdrži »probijanje u neobičajenom smeru« pritežući zavrtnj, na njezinom ovladavanju smerom u kojem ide zavrtnj i njegovim značenjem, na čvrstini i nesalomljivosti njezinog »stiska«: drugim rečima, »obična ljudska priroda« nije ništa drugo do pokušaj ovladavanja *sistem kontrole značenja*. Ali u kakvom su odnosu guvernantina strategija čitanja i položaj čitaoca unutar okvira priče? Kako je to hvatanje za značenje u samom središtu priče povezano sa okretom zavrtnja njenog efekta čitanja? Da li okret zavrtnja efekta čitanja i sam podrazumeva neku vrstu *stiska*?

Zaista, dok kraj priče prepričava način na koji guvernanta — čitalac *hvata* istovremeno i značenje i dete (»Šćepah ga, da, *držala* sam ga«), početak priče, na upadljivo sličan način, uvodi već svojom prvom rečenicom, još jedan tip stiska, koji u sebi sadrži čitanje: »*Priča nas je držala prikovane* oko vatre, sasvim bez daha...« (Uvod, str. 1). S obzirom na stisak koji definiše pothvat čitanja (»još jedan okret zavrtnja obične ljudske prirode«), stisak koji definiše efekat čitanja je suprotan:

dok guvernanta kao čitalac nastoji da *uhvati priču*, efekat čitanja je takav da pre sama priča hvata svoje čitaoca. Pothvat čitanja i efekat čitanja pokazuje se kao dijametralno suprotni: *uhvatiti* označitelja (ili značenje priče) zapravo znači da *on drži nas*. Tako je ovo konačni okret zavrtnja metafore okreta zavrtnja: čitalac koji pokušava da dohvati tekst može jedino da završi tako što će se sam naći u njegovim rukama. Kao predstavljачka (ali ne i kognitivna) figura ironijske snage teksta da preokreće i pravi inverzije, da ugrožava subjekat samom ironijom jezika, »okret zavrtnja« — ili *Okretaj zavrtnja* — zaista igra samu pripovest — ili priču — o čitanju zapravo kao *priču o uništavanju čitaoca*. I dok čitalac veruje da drži i shvata priču, zapravo je priča ta koja drži i shvata čitaoca. Ali kako nas to priča drži? Na koji način nas priča istovremeno drži i shvata?

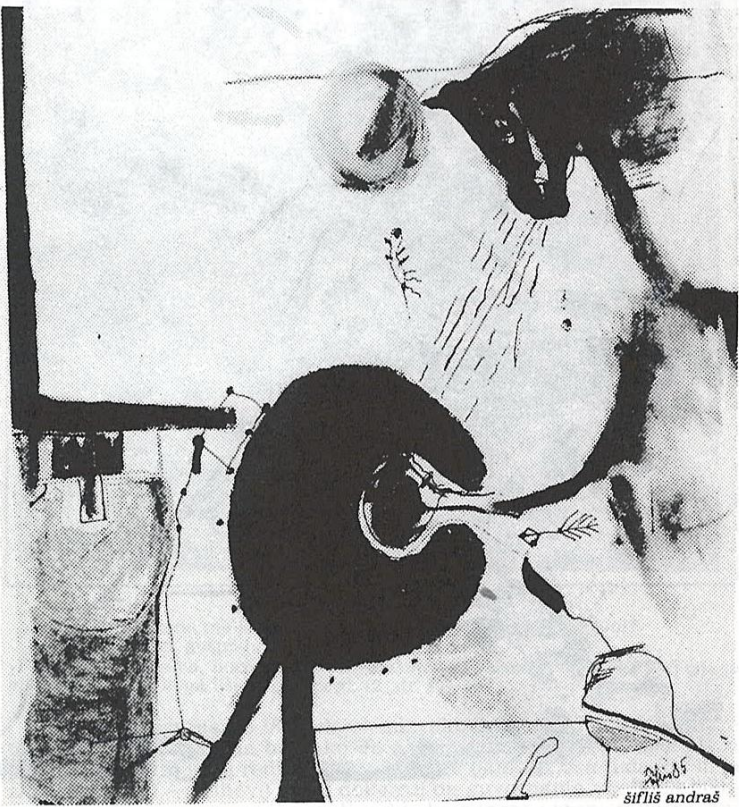
Ali kakvo je zapravo značenje *okreta* ako to nije *promena smera* izmena orijentacije, što je u stvari i *premeštanje* i *izbor smisla*? I ukoliko je ono što je zaista ključno u *Okretu zavrtnja* pitanje *smisla* na više nivoa (značenje, duševno zdravlje, upravljanje), onda ne iznenađuje otkriće da je tekst organizovan kao prava *topografija okreta*. Medutim, zavrtnj se *okreće u mestu*: topografija okreta i periodičnih povrataka je zapravo u tesnoj vezi sa lavirintom:

To mesto beše *tešnje* od bilo kojeg drugog u kojem sam se *kretala* (pogl. 22, str. 79).

Tako lavirint poništava vrednost, ili značenje, svojih zaokreta: dok okret kao takav označava *smer*, *smisao*, topografska ekonomija lavirinta, baš suprotno, donosi *gubitak* bilo kakvog osećaja za *smer*. A gubitak osećaja za smer jeste, ili može biti, zaista fatalan: upravo takvo stanje dezorijentisanosti dovodi do smrti Pitera Kvinta:

Pitera Kvinta nadoše (...) mrtvog kao kamen na putu što vodi iz sela: nesreću je objašnjavala (...) vidljiva rana na njegovoj glavi; rana kakvu je mogao izazvati — i koju je, prema rezultatu uviđaja, zaista i izazvao — *fatalan pad*, u mraku i pošto je napustio krčmu, na stromo zaleđenoj nizbrdici, *na pogrešnoj stazi*, kraj koje je ležao. Zaleđena nizbrdica, *pogrešan smer* po noći i posle pića *bili su dovoljno* objašnjenje — *praktično, na kraju* i posle istrage i bezbrojnih glasnina, jedino objašnjenje za sve (pogl. 6, str. 28).

Ako je »pogrešna staza« ili »pogrešan smer« »dovoljno objašnjenje« ili čak »na kraju (...) jedino objašnjenje za sve« — tačnije za *nesrećnu smrt* — zar ne bi ona isto tako, »na kraju«, mogla biti objašnjenje za *kraj romana*, za tu drugu *nesreću* — *smrt malog Majlsa* — udvostručenu »drugom smrću« Pitera Kvinta, nestankom duha? U svakom slučaju, paralela je lako uočljiva. Hipotetično, moguće guvernantino *ludilo* i samo bi tada moglo biti »na kraju« objašnjeno »pogrešnim smerom«, zabunom u izboru smisla ili pravca, a zapravo ničim drugim do fatalnom,

VI LUDILO INTERPRETACIJE: KNJIŽEVNOST I PSIHOANALIZA

- »Znaš li šta mislim?«
- »Upravo ono što pokušavam da te nateram da mi učiniš razumljivijim.«
- »Znaš«, reče gospoda Bris, »mislim da si ti lud.«
- Naravno da me je to pogodilo. »Lud?«
- »Lud.«
- Uzvratih joj. »I vi mislite da je to razumljivije?«
- Uzvrtila je istom merom. »Ne, ne mislim da može biti za za tebe ukoliko si *skrenuo*.«
- Reskirah jedan dugi smeh koji je zaista mogao ličiti na ludilo. »Ako jesam, onda je to divno«. I bilo da je to bio ili ne u mom uvu naročiti zvuk moga veselja, sečam se jedino da sam se zapitao, a šta ako možda i nisam?

(H. Džejms: *Sveti izvor*)

Na činjenicu da je *Okret zavrtnja* konstruiran poput zamke namenjene da ulovi čitaoca, kao što smo videli ranije, zapravo je ukazao sam Džejsms:

To je jedna ekskurzija u kaos a da nismo još ni krenuli, poput Plavobradog i Pepeljuge, zapravo jedna anegdota — mada anegdota pojačana je i jako naglašena, koja se vraća samoj sebi; kao što se, na svoj način, vraćaju Plavobradi i Pepeljuga. Posle ovoga gotovo da i nije potrebno dodati da je to delo ingenioznosti, čiste i jednostavne, hladni artistički proračun, *amusette** da se uhvate oni koje nije lako uhvatiti («radost» zarobljavanja pukih bezumnika uvek je mala), iznureni, razočarani, probirljivi. (njujorški predgovor, str. 120;* Džejsmsov kurziv; ostali kurziv moj.)

Ono što je interesantno kod ove klopke je da ona, mada ukazuje na mogućnost dva alternativna tipa čitanja, istovremeno nastoji, zarobljavajući oba tipa čitalaca, da eliminiše upravo onu granicu koju predlaže.²⁰ Alternativni tipovi čitanja koje klopka u isto vreme iznosi na videlo i onemogućuje mogu se opisati kao *naivno* («zarobljavanje pukih bezumnika») i *s sofisticirano* («uhvatiti one koje nije lako uhvatiti... iznurene, razočarane, probirljive»). Međutim, klopka je naročito postavljena ne zbog naivnosti, već zbog same *inteligencije*. Ali u čemu se zapravo sastoji inteligencija ako ne u rešenosti da se *izbegne klopka*? «Oni koje nije lako uhvatiti» su upravo ti koji su *sumnjičavi*, koji onjuše vazduh i otkriju klopku, oni koji odbijaju da budu *prevareni*: «razočarani, iznureni, probirljivi». U tom smislu «naivno čitanje» bi bilo ono koje bi *poverovalo* u guvernanta svedočenje i opis, dok bi nasuprot tome «razočarano» čitanje bilo ono koje bi sumnjalo, demistifikovalo, «proziralo» guvernantu, ono koje bi zapravo u velikoj meri funkcionisalo poput čitanja koje je sproveo Vilson, a on svoje raspravljavanje započinje upozoravajući nas baš na klopku koju je tekst postavio, na «Džejsmsov trik»:

Razmatranje Džejsmove dvoznačnosti može sasvim dobro početi od *Okreta zavrtnja*. Ova priča (...) možda skriva još jedan užas iza onog prividnog. (...) To nije redak trik kod Džejsma da predstavi zlokobne likove opisima koji u prvi mah zvuče laskavo, ali ovo ne treba da nas zavara.

(Vilson, str. 102.)

šifliš andraš

Pošto je klopka koju postavlja namenjena baš za «one koje nije lako uhvatiti» — one koji, drugim rečima, motre i nastoje da izbegnu svaku klopku — može se reći da je *Okret zavrtnja*, napravljen da zarobi svakog čitaoca, zapravo tekst naročito pogodan da ulovi *psihoanalitičkog* čitaoca, jer je psihoanalitički čitalac, *par excellence*, čitalac koji *neće biti uhvaćen*, koji neće dozvoliti da bude *prevaren*. Je li onda moguće tvrditi da *književnost* u *Okretu zavrtnja* postavlja klopku za *psihoanalitičku interpretaciju*?

Vratimo se, poslednji put, Vilsonovom čitanju, koje ovde nećemo uzimati kao model «frojdovskog čitanja», već kao ilustraciju preovlađujuće tendencije i ujedno jednog neizbežnog iskušenja psihoanalitičke interpretacije u koje ova upada kada pokuša da pruži «objašnjenje» ili «analizu» književnog teksta. U tom pogledu, Vilsonovo kasnije delimično odstupanje od sopstvene teze je i samo poučno: ubeden i klevetnički da su za Džejsma duhovi bili stvarnost, da je Džejsmsov *svesni* projekat ili namera bila da napiše jednostavnu priču o duhovima, a ne priču

o ludilu, Vilson međutim ne odustaje od svoje teorije da su duhovi proizvod neurotskih halucinacija guvernante, mada u beleški priznaje:

Može se zaključiti da u *Okretu zavrtnja* ne obmanjuje samo guvernanta sama sebe, već i da Džejsms obmanjuje samog sebe, u pogledu nje.

(Vilson, beleška dodata 1948., str. 143.)

Ova rečenica može se posmatrati kao rezime i kao verbalna formulacija želje koja leži u osnovi psihoanalitičke interpretacije: želje da se ostane *ne-prevaren*, da se tumači, tj. u isto vreme otkriju i izbegnu zamke nesvesnog. Međutim, Džejsmsov tekst je sačinjen od klopki i prevara: pre svega, iz analitičke perspektive posmatrano, guvernanta *samu sebe obmanjuje*; varajući nas, ona je ujedno i naivčina u odnosu na sopstveno nesvesno; zatim, sa Vilsonovog stanovišta, i Džejsms sam sebe obmanjuje: autor je takode onaj koji nasamaruje i nasamareni u odnosu na svoje nesvesno; čitalac, na trećem mestu, jeste nasamaren, obmanut, upravo retorikom teksta, autorovim «trikom», varkom njegove narativne tehnike koja se sastoji u prikazivanju «slučajeva samoobmane» sa njihovih tačke gledišta (Vilson, str. 142). Idući tragom Vilsonovih tvrdnji, izgleda nam da postoji samo jedan izuzetak u tom krugu opšte naivnosti i obmanutosti: takozvani frojdovski književni kritičar. Izbegavši dvostruku klopku koju su postavili nesvesno i retorika, ostajući sam *izvan* grešaka čitanja koji zavode i zaslepljuju i likove i autora, kritičar postaje jedini prenosilac i isključivi zagovornik *istine* književnosti.

Međutim, ovakav način mišljenja i ovakvo stanje uma upadljivo podsećaju na samu guvernantu, koja je podjednako zaokupljena željom, iznad svega, da ne bude naivna, rešenostu da izbegne, obelodani, objasni i najlukavije klopke za svoju lakovernost. Baš kao što je Vilson nepoverljiv prema Džejsmsovoj pripovedačkoj tehnici, sumnjajući da njezina retorika sadrži «trik», tj. strategiju, prevaru, lukavu igru, tako je i guvernanta sumnjičava prema retorici dece:

«To je igra», nastavih, «prepredenost i obmana» (pogl. 12, str. 48).

I kao što je Vilson, podstaknut *dvoznačnošću* teksta, zaključuje da guvernanta, govoreći *manje* od istine, zapravo govori *više* no što name-rava, — sama guvernanta, podstaknuta *dvoznačnošću* reči gospode Grouz, zaključuje na sličan način da gospođa Grouz, ne rekavši *sve*, ipak kaže *više* no što namerava da kaže:

... moj utisak o njoj koji sam usput stekla govorio je više no što je mislila. ... Ne znam šta me je u škrtim odgovorima gospode Grouz pogodilo kao dvosmisleno (pogl. 2, str. 12–13).

Još uvek (...) me je proganjala senka nečega što mi nije rekla (pogl. 6, str. 27)

Slično Vilsonu, guvernanta sumnja u *dvosmislenost* znakova i njihovu retoričku promjenljivost; slično Vilsonu, ona nastavlja da *čita* svet oko sebe, da ga *tumači*, ne gledajući *na* njega, već *kroz* njega, demistifikujući ga i *preobraćajući* vrednosti njegovih spoljašnjih znakova. U svakom slučaju, dakle *sumnja* je ta koja porađa *tumačenje*.

No, nije li u stvari Džejsmsova klopka za čitaoca zapravo klopka za *sumnju*?

... *amusette** da se uhvate oni koje nije lako uhvatiti (...). Drugim rečima, studija ima obmanjivački «ton», ton *sumnjičavosti* i koji predseća *nevolju*, ton prekomernog i neizrecivog bola — ton tragičnosti, a ipak i izuzetne obmane. (Njujorški predgovor, str. 120;* Džejsmsov kurziv; ostali kurziv moj.)

Tako *Okret zavrtnja* prestavlja klopku za psihoanalitičko tumačenje u onoj meri u kojoj stvara klopku za sumnju. Zaista je za samu psihoanalizu rečeno da je ona prava «škola sumnje». ²⁷ Ali šta je zapravo sumnja? «Oran», glasi prva rečenica Kamijeve *Kuge*, «beše grad lišen sumnje». Pošto je donese «Kuga», sumnja će tada, u tom slučaju, označavati buđenje same svesti kroz njenje *mêlées* sa smrću, sa strahom, sa patnjom — sticanje oštre svesti o bliskosti katastrofe nepoznatog porekla, a koju treba sprečiti, boriti se protiv nje, poraziti je. Ukoliko je kuga ta koja donosi sumnju; dobro je poznato da je sam Frojd, u istorijskom trenutku svog dolaska u Sjedinjene Države, upravo rekao, sa ironijom, da je sa sobom doneo «kugu». ... Otuda bi psihoanaliza sasvim prikladno mogla biti opisana kao «škola sumnje», škola koja uči samosvesti o Kugi. Međutim, šta je alternativa sumnji? Džejsmsov tekst bi možda mogao da da odgovor na to. U njujorškom predgovoru, da počenomo s njim, alternativna sumnjičavom čitaocu inkarnirana je u takozvanom «bezumnom» čitaocu («radost» zarobljavanje pukih bezumnika uvek je mala); sumnja bi tako izgledala kao ekvivalent za «razumnost», za *inteligenciju* čitaocu. Štaviše, u samom tekstu *Okreta zavrtnja* alternativna guvernantinoj sumnji je, simetrično, naivna *vera* gdje Grouz, koja nekritički poklanja poverenje svemu što guvernanta odluču da joj saopšti. I kao da samo ime gdje Grouz nije bilo dovoljan pokazatelj za Džejsmsov stav prema *veri*, koju stavlja nasuprot sumnji, činjenica da gđa Grouz *ne zna da čita* («moja savetnica ne zna da čita!» pogl. 2, str. 10) jasno ukazuje na paralelu sa «bezumnim» čitaocem, kojeg njujorški predgovor stavlja nasuprot sumnjičavom, nepoverljivom čitaocu, upravo onome kojeg je teško uloviti. Zato je psihoanaliza, strogo uzevši, «škola sumnje» u meri u kojoj je zapravo *škola čitanja*. Upotrebljena kod Vilsona, kao i kod guvernante, ali potpuno nepoznata gdi Grouz, «sumnja» je pre svega usmerena ka ne-prozirnoj, proizvoljnoj prirodni znaka: ona se napaja na neskladu i razdvojenosti koja deli označitelja od označenog. I dok otud sumnja čini sam motiv procesa interpretacije, pokretačku silu koja stoji iza «razumnosti» oštrolomnog čitaoca, ne smemo s druge strane zaboraviti da je ovde čitalac «uhvaćen» ili ulovljen ne *uprkos*, već *zahvaljujući*, upravo *zbog* svoje inteligencije i istančanosti. Sama sumnja je ovde deo obmane («ton *sumnjičavosti* i koji predseća *nevolju*. ... ton tragičnosti, a ipak i izuzetne *obmane*»); obazriv i sumnjičav, prepreden čitalac ovde je «uhvaćen» i obmanut isto kao i svaki drugi naivko. Slično *veri* (naivnom ili «bezumnom» čitanju), sumnja (inteligencija čitanja) jeste ovde *klopka*.

